

Marek Karczewski¹
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Polemika przeciw waldensom w *Expositio Symboli Apostolorum* Jana z Kwidzyna

[Polemic against the Waldenses in *Expositio Symboli Apostolorum* by Johannes Marienwerder]

Streszczenie: Głównym dziełem teologicznym Jana z Kwidzyna (1343–1417) jest *Expositio Symboli Apostolorum*. Jan zawarł w nim obszerny wykład prawd zawartych w Symbolu Apostolskim. Sytuacja Kościoła katolickiego pod koniec XIV w. była złożona. Podejmowano wiele prób odnowy Kościoła. Rosła opozycja wobec oficjalnej doktryny i struktur. W Czechach i na terenach niemieckojęzycznych ciągle aktywny był ruch waldensów. W artykule omówiono polemikę Jana z Kwidzyna przeciw waldensom w tekście *Expositio*. Poruszono trzy kwestie: Jan z Kwidzyna i waldensi – tło historyczne; ogólną charakterystykę herezji i heretyka oraz krytykę poglądów waldensów.

Summary: The main theological work of Johannes Marienwerder (1343–1417) is *Expositio Symboli Apostolorum*. In it, Johannes included a comprehensive exposition of the truths contained in the Apostolic Symbol. The situation of the Catholic Church at the end of the 14th century was very complex. Many attempts were made to renew the Church. There was growing opposition to its official doctrine and structures. The Waldenses movement was still active in Bohemia and the German-speaking areas. The article presents the topic of Johannes Marienwerder's polemic against the Waldenses in *Expositio Symboli Apostolorum*. Three issues are discussed: Johannes Marienwerder's relationship to the Waldenses – historical background; a general characterization of heresy and heretics; and a critique of the views of the Waldenses.

Słowa kluczowe: Jan z Kwidzyna, *Expositio Symboli Apostolorum*, waldensi w XIV w., herezje późnośredniowieczne.

Keywords: Johannes Marienwerder, *Expositio Symboli Apostolorum*, the Waldensians in the 14th century, latemedieval heresies.

---

¹ Marek Karczewski, Katedra Teologii Fundamentalnej, Dogmatycznej i Nauk Biblijnych, Wydział Teologii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn, Polska, marek.karczewski@uwm.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9435-3832>.

Wprowadzenie

Publikacja *Expositio Symboli Apostolorum* Jana z Kwidzyna² (1343–1417) sprawiła, że stało się szeroko dostępne ważne późnośredniowieczne źródło historyczne (zob. Karczewski M., 2021, s. 329–341). Wykład Symbolu Apostolskiego opracowany przez Jana z Kwidzyna około roku 1399 w stolicy ówczesnej diecezji pomezkańskiej bardzo wcześnie zdobył uznanie w ówczesnych kręgach kościelnych. Potwierdza to istnienie licznych rękopisów średniowiecznych³, powstanie tłumaczeń na język niemiecki⁴ i wersji drukowanej jego streszczenia⁵. Istotną cechą dzieła są jego możliwe związki z rozwijającym się nurtem odnowy kościelnej określanym jako „devotio moderna” (zob. Lourdeaux W., 1988, s. 3–25; Kranz G., 1993, s. 17–20; Van Kooij M., 1994, s. 12–14; Gourdian K., 2013, s. 115–140; Rütther A., 2013, s. 75–88). Wśród licznych zagadnień teologicznych, które Jan z Kwidzyna podjął w *Expositio Symboli Apostolorum* (dalej: *Expositio*) pojawia się polemika wobec waldensów. Wpisuje się ona w szerszy kontekst krytyki postaw, które z perspektywy Kościoła katolickiego określane były jako hereetyckie. Jawią zatem się pytania: jak w *Expositio* postrzegana jest herezja i heretyk?; jakie poglądy teologiczne herezji waldensów zostały zaprezentowane i w jaki sposób Jan z Kwidzyna z nimi polemizuje?; jakie były powody odnośnienia się do błędów waldensów w *Expositio*?

W niniejszym artykule podjęto próbę odpowiedzi na postawione pytania. W pierwszym punkcie zarysowano zakres oddziaływania waldensów w drugiej połowie XIV w. ze szczególnym uwzględnieniem ówczesnej Pragi, z którą Jan był związany w latach 1367–1387. Podjęto także kwestię możliwych wpływów tego ruchu na późnośredniowieczną Pomezanię. W latach 1388–1417 Jan z Kwidzyna pełnił ważne funkcje w strukturach kościelnych diecezji pomezkańskiej (zob. Glauert M., 2003, s. 486–494). W punkcie drugim omówiono zaprezentowaną w *Expositio* ogólną charakterystykę herezji i heretyka. Jan poświęca sporo miejsca analizie powodów

² W roku 2023 na podstawie manuskryptów z Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk (nr 1977) oraz Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (nr 297, k. 163a–175b) opublikowano pierwszy raz w historii całość dzieła. Transliteracja manuskryptu łacińskiego – J. Wojtkowski, M. Borzyszkowski (Tablice i Prolog). Tłumaczenie na język polski – J. Wojtkowski. Opracowanie – J. Wojtkowski, M. Borzyszkowski, M. Karczewski, K. Parzych-Blakiewicz; M. Piechocka-Kłos. Pełny tytuł publikacji: Wykład Symbolu Apostolskiego *Expositio Symboli Apostolorum*. W artykule skrót *Expositio* odnosi się do do tekstu łacińskiego. Tłumaczenia wg autora artykułu..

³ Zob. Stegmüller F., 1951, RB 4780; 4780,1; 5725; Tríška J., 1967, 120; 1981, 275.

⁴ Zob. Jakob Lantzenperger, *Übersetzung der «Expositio symboli» des Johannes Marienwerder* (1432). Manuskrypt znajdujący się w Universitäts- und Landesbibliothek w Innsbrucku (Cod. 132). Zob. Christine Brandauer, 2008.

⁵ *Erklärung der zwölf Artikel des christlichen Glaubens* wydane w Ulm przez Konrada Dinckmutha w roku 1485.

ulegania herezji i postaw heretyckich. Jest oczywiste, że uwagi te dotyczą również waldensów. W ostatnim, trzecim punkcie omówiono zawartą w *Expositio* krytykę błędów waldensów. Jan z Kwidzyna wszedł z nimi w spór na dwa sposoby. Bezpośrednio polemizował z negowaniem przez waldensów prawdy o Obcowaniu Świętych. Pośrednio, czyli bez wyraźnego wskazania waldensów, poddał krytyce także inne typowe dla nich poglądy. Stanowiły je: odrzucenie Kościoła katolickiego; błędne rozumienie Eucharystii i pokuty; odrzucenie czyśćca i odpustów; negowanie kultu obrazów. Wskazano także na inne możliwe aluzje. Niektóre z nich były wspólne dla waldensów i dla innych rozwijających się nurtów heretyckich. Wiele z nich zostało przyjętych później przez husytyzm i wyznania protestanckie.

1. Jan z Kwidzyna i waldensi

Ruch zapoczątkowany w Lyonie około 1170 r. przez kupca Valdo jego zwolennicy traktowali jako oddolna próba odnowy Kościoła katolickiego (Ptaszek R.T., 2018, s. 60). Jedną z istotnych jego cech miał być powrót do ideałów ewangelicznego ubóstwa, rozważania i wypełniania Słowa Bożego w myśl wczesnochrześcijańskiego ideału z czasów apostoelskich. Postulat zgody na publiczne głoszenia kazań przez osoby świeckie, w tym także kobiety, przedstawiony na Soborze Laterańskim III (1179 r.) nie został jednak zaakceptowany. Stopniowo konflikt waldensów z Kościołem zaogniał się. W roku 1182/1183 potępił ich Jan Bellismanibus, biskup Lyonu. W roku 1184 ekskomunikował ich papież Lucjusz III. W roku 1208 część umiarkowanych waldensów wraz z Durandem de Huesca wróciła do Kościoła (zob. Riparelli E., 2008, s. 46–47)⁶. Na Soborze Laterańskim IV w roku 1215 przyjęto, że wszyscy podejmujący działalność kaznodziejską bez mandatu Kościoła zostaną uznani za heretyków (zob. Gajewski W., 2016, s. 45).

Należy także pamiętać, że wewnątrz nurtu od początku istniały napięcia i różnice (Merlo G.G., 2022, s. 20–34). Nie zniwelował ich tzw. synod w Bergamo w roku 1216 (Schneider M., 1981, s. 121–128)⁷. Wraz z rozprze-strzenianiem się idei pojawiały się lokalne wersje poglądów i struktur waldensów. Zwolennicy Waldo działali w rozproszeniu. Nierzadko obecność

⁶ W wyznaniu wiary przedłożonym w 1208 r. przez Innocentego III nawracającym się waldensom i podpisanym przez Duranda de Huesca podkreślono: „Wierzymy [...], że istnieje jeden Kościół, nie jakiś heretycki, lecz święty, rzymski, katolicki i apostoelski, poza którym, wierzymy, iż nikt się nie zbawia” (*Breviarium Fidei*, II, 10, s. 59). Potwierdzono także, że wartość sakramentów nie zależy od moralnej godności szafarza, zob. *Breviarium Fidei*, VII, 102, s. 352.

⁷ Nie osiągnięto m.in. porozumienia w sprawie rozumienia urzędu i sprawowania Wieczery Pańskiej.

wśród zwolenników ruchu była chwilowa, nietrwała. Do przełomu XIV/XV w. potwierdzono działalność⁸ waldensów w okolicach Lyonu, w Prowansji, w Huesca i okolicach Barcelony, w okolicach Turynu, Mediolanu, Spoleto, w Kalabrii, między Fryburgiem Szwajcarskim i Bazyleą, między Strasburgiem i Speyer. Ich aktywność stwierdzono także w okolicach Moguncji, Würzburga, Norymbergii, Pasawy, Steyer, Wiednia, Plauen i Magdeburga. Waldensi byli także w Pradze, południowych Czechach i na Morawach, na Węgrzech, na Śląsku i Pomorzu Przednim i Zachodnim. Na terenach niemieckojęzycznych waldensi pojawili się prawdopodobnie już na przełomie XII i XIII w. (Schneider M., 1981, s. 95–96). Od połowy XIII w. podejmowane były energiczne działania, prowadzone zarówno przez władze kościoła, jak i świeckie, by eliminować waldensów m.in. w Nadrenii, Bawarii i Austrii (Schneider M., 1981, s. 98–101). W ich wyniku zdarzały się powroty do Kościoła katolickiego (Schneider M., 1981, s. 125–126). W czasie działalności Jana z Kwidzyna stwierdzano obecność waldensów w Austrii, Czechach, na Morawach i Węgrzech, w Brandenburgii, na Śląsku, na Pomorzu Przednim i Zachodnim (zob. Gajewski W., 2016, s. 45–46; Biller P., 2022, s. 163–173; de Lange A., 2022, s. 139–161). Wśród źródeł dotyczących waldensów w XIV w. istotne znaczenie mają: *Practica inquisitionis heretice pravitatis* (1325–1331) Bernarda Gui oraz *Cum dormirent homines* Piotra Zwickera z roku 1395. Traktat Zwickera, skierowany bezpośrednio przeciw waldensom, uważany jest tu za kluczowy średniowieczny dokument (zob. Välimäki R., 2019; Poznański A., 2022, s. 178–194). Okres działalności tego inkwizytora jest czasowo zbieżny z prawdopodobną datą powstania *Expositio* Jana z Kwidzyna (1399 r.). Sympatykami waldensów byli przede wszystkim mieszczanie niemieccy (zob. Patschovsky A., 1991, s. 242–267). W czternastowiecznej Pradze istniały całe ulice zamieszkałe przez niemieckojęzycznych kupców i rzemieślników, zwolenników waldensów (zob. Čornej P., 2016, s. 82; Gajewski W., 2016, s. 48)⁹. Można zatem przyjąć, że w czasie długoletniego pobytu w Pradze Jan osobiście poznał poglądy tej grupy wyznaniowej. Mogło dotyczyć to również innych absolwentów Uniwersytetu Karola z Pomezanii, pełniących następnie ważne funkcje kościelne w rodzimej diecezji (zob. Wiśniewski J., 2023, s. 458). Praga wraz z dynamicznie działającym wielonarodowym środowiskiem uniwersyteckim stanowiła jedno w ważnych centrów sporów i debat na temat dróg odnowy moralnej Kościoła katolickiego (Karczewski M., 2022a, s. 253–257). Natomiast kwestia obecności waldensów w Pomezanii jest

⁸ Benedetti M., Cameron E., 2022, s. XV prezentują mapę ilustrującą położenie głównych ośrodków waldensów na terenie całej średniowiecznej Europy.

⁹ Wojciech Gajewski, powołując się na badania A. Patschovsky'ego, ocenia ich liczbę na ponad dwa i pół tysiąca.

niejasna i pozostaje otwarta. Wiadomo, że idee „ubogich z Lyonu” rozprzestrzeniały się na wschód (Schneider M., 1981, s. 99, 117–120). Według Jana z Kwidzyna, w stolicy Pomezanii pojawiały się różnego rodzaju błędy i skrajne opinie teologiczne (*Expositio*, s. 33). Potwierdzają to uchwały pierwszych synodów pomezzańskich (Wiśniewski J., 2023, s. 214–215). W swoim *De octo beatitudinibus* (166, s. 256) Jan polemizuje z poglądami begardów. Możliwe, że w omówieniu postaci wielkiego mistrza Konrada von Wallenroda w rozdziale 103 *Księgi o świętach* Jana z Kwidzyna (s. 193–194, przyp. 123) zawarta jest aluzja do wpływów zwolenników wiklefizmu. Polemika wobec ich poglądów pojawia się także w *Expositio* (Karczewski M., 2023, s. 30–32). Nie ma dowodów fizycznej obecności w Pomezanii zwartych społeczności waldensów, podobnej do tych na obszarach objętych działaniami Piotra Zwickera. Nie można jednak wykluczyć, że ich idee nie były znane. Warto także zauważyć, że istniejące w Kościele „grupy heretyckie” nie posiadały jednolitej struktury, ich poglądy były niekiedy ze sobą sprzeczne, a w niektórych punktach zbieżne. Istniał poważny problem identyfikacji i określenia konkretnej herezji (Schneider M., 1981, s. 103–107). Powstawały grupy o poglądach synkretycznych. W roku 1315 w Pradze i innych miastach czeskich odkryto zwolenników herezji, którzy prawdopodobnie wyznawali kompilację poglądów waldensów i katarów (Schneider M., 1981, s. 111). W Brandenburgii i na Pomorzu Zachodnim niektórzy waldensi praktykowali elementy katolickiego nabożeństwa do Maryi (Schneider M., 1981, s. 129). Niebezpieczne tendencje i błędy powstawały także w nurcie „devotio moderna”. Oddolnie tworzone wspólnoty świeckich, nieoficjalne grupy odnowicielskie, działające poza strukturami Kościoła, odchodziły niekiedy czasem od zdrowej teologii i praktyki kościelnej (zob. Żukowska K., 2017, s. 159–173). Zdarzało się, że niektóre z nich były błędnie postrzegane jako heretyckie (zob. McGinn B., 2008, s. 94–145; Kras, P., 2022, s. 110–134). Waldensi nie byli zatem jedynym średniowiecznym nurtem odnowy i nie tylko oni byli uważani za heretyków. Jednocześnie od końca XIV w. z ich poglądami utożsamiano niekiedy zwolenników Wiklifa, a w XV w. husytów (Välimäki R., 2020, s. 167).

Poglądy waldensów w różnych regionach Europy i w różnych okresach historycznych nie zawsze były spójne. Wspólny fundament stanowił szacunek do Pisma świętego odczytywanego w językach narodowych (Gajewski W., 2016, s. 45–46). Inny element wspólny stanowiło krytyczne podejście do struktur Kościoła. Waldensi uważali siebie za prawdziwych chrześcijan, określając się jako: „Pauperes spiritu”, „ecclesia Ihesu Christi”, „veros christianos”, „amici Dei”, „pauperes Dei”, „noti et probi homines” (zob. Schneider M., 1981, s. 106). Stworzono legendę o pochodzeniu ruchu sprzed tzw. donacji Konstantyna Wielkiego (Gajewski W., 2016, s. 46). Odrzucano składanie przy-

sięgi i używanie przemocy. W niektórych regionach popularne były „scholae” – „szkoły” (Schneider M., 1981, s. 122–125). Zbierano się w nich, by słuchać i głosić kazania, studiować Pismo święte, modlić się, spowiadać i sprawować Eucharystię. Główny akcent kładziono na nauczanie i głoszenie „nauki Ewangelii i Apostołów”. Misję głoszenia prawdziwej Ewangelii podejmowali wszyscy członkowie grupy. Nie ma jednak pewności, czy zwyczaj głoszenia kazań przez kobiety był rzeczywiście powszechny, czy może zanikł wraz z rozwojem ruchu (zob. Benedetti M., 2022, s. 332–352)¹⁰. Osoby uznane za godne przez wspólnotę przewodziły sprawowaniu sakramentów („doctores”, „perfecti”). Odrzucono kapłaństwo sakramentalne wskazując, że Apostołowie byli ludźmi świeckimi (Schneider M., 1981, s. 123). Praktykowano spowiedź między sobą w myśl Jk 5,16. Jako gest odpuszczenia grzechów stosowano nałożenie rąk (J 8,11). Nie nakładano pokuty. Pierwsza spowiedź przed przedstawicielem waldensów traktowana była jako przystąpienie do ruchu (Schneider M., 1981, s. 127). W niektórych grupach dopuszczano ponowne przyjęcie chrztu. Eucharystię sprawowano w języku narodowym – nie modląc się za zmarłych i nie przywołując świętych. Nie dostrzegano w Eucharystii wymiaru ofiarniczego. Obecność Chrystusa w Eucharystii pojmowano symbolicznie (zob. Välimäki R., 2020, s. 163). Waldensi odrzucali katolicką naukę o czyściecu, o odpustach. Odrzucano także kult obrazów i relikwii.

Warto też zauważyć, że poglądy waldensów ewoluowały (zob. Schneider M., 1981, s. 125–130). W połowie XIV w. w życiu tej wspólnoty dostrzeżono zwiększenie dystansu między początkującymi wyznawcami i tzw. „domini”, kierującymi wspólnotami. Główną rolę zaczęła odgrywać spowiedź. Spotkania i obrzędy odbywały się w coraz większej tajemnicy. Z powodu problemów z rozumieniem urzędu i prześladowań coraz rzadziej celebrowano Wieczerzę Pańską i przyjmowano Komunię. W XV w. waldensi byli zwalczani na równi ze zwolennikami Wiklifa i husytami (Välimäki R., 2020, s. 157–162). Od reformacji waldensi byli uważani za jedno z wyznań protestanckich (zob. Cameron E., 2022, s. 499–534).

Badania naukowe nad powstaniem i rozwojem ruchu zapoczątkowanego przez „ubogich z Lyonu” trwają i pozwalają coraz lepiej poznawać jego fenomen (zob. Borghi Cedrini L., Giraudo A., 2022, s. 459–478, Biller P., 2022, s. 354–394; Välimäki R., 2022, s. 157–177). Mogą one również poszerzyć wiedzę na temat okoliczności, które skłoniły Jana z Kwidzyna do podjęcia polemiki z tym ruchem.

¹⁰ Zwyczaj ten był nieznanym w późniejszych wyznaniach reformacyjnych.

2. Herezja i heretyk według *Expositio Symboli Apostolorum*

Expositio Symboli Apostolorum Jana z Kwidzyna jest postrzegane jako późnośredniowieczny podręcznik teologiczno-praktyczny, skierowany do duchownych (Borzyszkowski M., 1974, s. 58; Piechocka-Kłos M., 2022, s. 376). Istotny wymiar dzieła stanowi apologia Kościoła katolickiego. W Prologu *Expositio* zawarto znamiennej inwokację (*Expositio*, s. 33):

„O gorliwcy katolickiej wiary oraz dobra dusz współzawodnicy! Czuwajcie w modłach i trudnych badaniach przedmiotów naszej wiary, byście Bożą pomocą wsparci i zasad wiary, to jest artykułów, wyuczeni, zdołali uczyć prostaczków wiary i walczyć ze szkodliwymi błędami. Bo według Augustyna, księga pierwsza *De Trinitate*, rozdział siódmy: Nigdzie groźniej się nie błądzi niż w wierze, ani trudniej czegoś się nie szuka, ani owocniej czegoś nie znajduje.

Powstają, o boleści! – niekiedy wśród prostaków herezje lub co najmniej błędy o artykułach wiary. Te błędy przez niektórych zarówno wiary niepomnych, jak w życiu przewrotnych, wielekroć zmyślane, jak doświadczenie w wielu świata częściach przez wiele lat, Rok Pański 1399 wyprzedzających, także w Kwidzynie uczyło, gdzie dla zdrowej nauki, tam w głoszeniu powtarzanej mniej powinno coś z błędu powstać, ktoś żyjąc niejako po zwierzęcemu i zadufany w sobie, jeden błędny symbol na nowo zmyślił, a w wielu innych zbłądził”.

Wykład Symbolu Apostolskiego jest kierowany zatem do tych, którzy potrzebują argumentów, by trwać w nauce Kościoła (zob. Wiśniewski J., 2023, s. 214–215). Symbol Apostolski był świadectwem wiary pierwotnego Kościoła, do którego odwoływały się średniowieczne ruchy odnowy, także heretyckie z waldensami włącznie (*Expositio*, s. 51–52; Karczewski M., 2022, s. 183). Podjęta w *Expositio* polemika dotyczy dwóch grup herezji. Pierwszą stanowią herezje „stare”, nazywane często od imion ich autorów (por. *Expositio*, s. 125–127). Natomiast drugą, tworzą poglądy, bliskie lub współczesne czasom Jana z Kwidzyna. W drugiej grupie błędów bezpośrednio wymienia się jedynie waldensów (*Expositio*, s. 285). W niektórych punktach dzieła autor polemizuje z poglądami waldensów nie wymieniając ich wprost.

Jan wskazuje na przyczyny, które mogą prowadzić do herezji. Są to: a) stan umysłu powodujący trwanie w grzechu (Hi 24,13; Iz 59,2; *Expositio*, s. 34); b) umiłowanie błędu; c) uleganie uczuciom, namiętności i niewłaściwej skłonności (*Expositio*, s. 35); d) pycha ludzka; e) ograniczoność ludzkiego umysłu wobec wyjątkowości prawd wiary (*Expositio*, s. 35–36); f) brak doświadczenia i biegłości w sprawach wiary i w życiu duchowym (*Expositio*, s. 37); g) szukanie dowodów (*Expositio*, s. 37–38); h) brak wiary

(Ef 4,7; *Expositio*, s. 38); i) niedbalstwo duchowe (Mk 9,33; 1 J 5,20). Główną cechą postawy heretyckiej jest uparte trwanie w błędzie.

Błądzenie w wierze może być zupełne i częściowe (*Expositio*, s. 39). Błądzący całkowicie nie akceptuje prawdziwości wiary Kościoła katolickiego. Błąd w szczególności polega na odrzuceniu pojedynczego artykułu wiary Kościoła. Podkreśla się, że błąd częściowy jest równoznaczny z niewłaściwą wiarą w inne artykuły (*Expositio*, s. 39). Wiara wybiórcza nie jest wiarą katolicką (*Expositio*, s. 40). Podobnie jak schizma i ekskomunika, także herezja wyłącza z Kościoła (*Expositio*, s. 258.264.265–266).

Wskazuje się na konieczność sprawdzenia przyczyn trwania w herezji. Może bowiem zdarzyć się, że wynika ono z niewiedzy, uporczywości lub wpływów fałszywych nauczycieli. Jako antidotum Jan wskazuje pouczenie i wezwanie do poprawy. W przypadku zwodziciela, który nie chce się opamiętać należy podjąć zdecydowane środki zaradcze. Wśród nich wymienia się „spalenie, miecz lub inny sposób” (*Expositio*, s. 35). Trwanie w herezji jest równoznaczne z upartym trwaniem w grzechu śmiertelnym i podleganiu klątwie. Osoba dopuszczająca się takiego zgrzeszenia nie powinna po śmierci być grzebana na cmentarzu wraz z innymi wiernymi. Po śmierci nie należy się za nią modlić (*Expositio*, s. 258). Oznacza to, że heretyk skazany jest na wieczne potępienie (*Expositio*, s. 135).

Działanie misjonarzy heretyckich (np. kaznodziejów waldensów) jest podobne do zwodzenia świata w czasach Antychrysta (zob. *Expositio*, s. 33; Poznański, A., 2013, s. 209). Jan pisze (*Expositio*, s. 174): „Będzie się zaś posługiwał świadectwem Pism, które według swego błędu wyłoży, udając, że jest dobry i ma żarliwość dusz. Dlatego będą się strzec głosząc, wysyłając swych głosicieli do wszystkich części świata, by Pismo święte przez katolickich doktorów nie było prawidłowo i należycie wykładane”.

Expositio nie jest klasycznym traktatem czy pismem skierowanym przeciw heretykom. W zawartej w niej polemice stosuje się niektóre literackie środki retoryczne i argumentacje typowe dla ówczesnej literatury apologetycznej. Podejmując dyskusję z błędnymi poglądami teologicznymi, Jan z Kwidzyna odwołuje się do „auctoritates” – autorytetów i „ratio” – argumentacji logicznej (Poznański A., 2013, s. 196). U autora *Expositio* „auctoritates” stanowią teksty Pisma świętego, wypowiedzi Ojców Kościoła i wybitnych postaci średniowiecznych (zob. Borzyszkowski M., 1974, s. 59). Jan z wielką swobodą posługuje się tekstami biblijnymi. Chętnie odnosi się do metafor i porównań biblijnych (Karczewski M., 2021, s. 293–294; por. Dygo M., 2023). Wśród autorytetów, do których odwołuje się Jan z Kwidzyna szczególne miejsce zajmują Augustyn z Hippony (zob. Piechocka-Kłós M., 2022), Grzegorz Wielki, Bernard z Clairvaux, Bonawentura, Tomasz z Akwinu, Piotr Lombard, Hugon i Ryszard ze Świętego

Wiktor. Antidotum pozwalającym na unikanie wpływu heretyków stanowiło studiowanie i przyjmowanie nauki katolickiej. Szczególną rolę Jan z Kwidzyna przypisuje studium Pisma świętego (*Expositio*, s. 31–32; Karczewski M., 2021, s. 294–298).

3. Krytyka poglądów waldensów w *Expositio Symboli Apostolorum*

3.1. Krytyka bezpośrednia

Bezpośrednia krytyka waldensów pojawia się w wykładzie artykułu – „Wierzę w świętych obcowanie i odpuszczenie grzechów” (*Expositio*, s. 265–287). Główny zarzut wobec waldensów dotyczy odrzucenia wstawiennictwa świętych (*Expositio*, s. 285; zob. Gajewski, W., 2016, s. 45–46). W opinii waldensów święci, z powodu przepełnienia radością wieczną nie mają świadomości spraw doczesnych (Poznański A., 2013, s. 200).

Według Jana odrzucenie wstawiennictwa świętych powoduje liczne konsekwencje (por. *Expositio*, s. 265–266.270.275). Jest bowiem przyczyną osobistych szkód duchowych z zagrożeniem wiecznego zbawienia włącznie. Istotny wątek w rozważaniu prawdy o Obcowaniu Świętych stanowi wyjaśnienie jej związków z eklezjologią katolicką. Jan wskazuje na zbiór duchowych dóbr nabytych przez świętych (*Expositio*, s. 265). Udział we wspólnocie Kościoła otwiera do nich dostęp. Autor odwołuje się do przykładu pierwotnego Kościoła (Dz 4,32). Każdy z jego członków wnosi do wspólnego skarbcza te dobra duchowe, które dzięki łasce Bożej udało mu się osiągnąć. W ten sposób wszyscy wierni mają dostęp do zasług Chrystusa i dóbr duchowych wniesionych przez świętych i innych wierzących. Jan mówi o Kościele, w którym panuje miłość nieszukająca swego (1 Kor 13,5). Jej istotą jest działanie dla wspólnego dobra (*Expositio*, s. 266). Ilustrując rozdzielanie dobra na poszczególne członki Mistycznego Ciała Chrystusa, Jan przywołuje obrazy¹¹ ciała ludzkiego, drzewa i źródła (*Expositio*, s. 266). Spożywany pokarm odżywia wszystkie części ciała. Soki drzewa docierają do wszystkich jego gałązek. Woda ze źródła rozdziela się na wiele strumieni. Podobnie jest z dobrem wspólnym Kościoła. Dlatego należy unikać tego, co może pozbawić dostępu do otwartego skarbcza Kościoła. Oddzielenie od Kościoła przez „herezję, nieposłuszeństwo lub kłatwę” pozbawia udziału w dobrach wynikających ze Świętych Obcowania (*Expositio*, s. 266). Jako dobra bezpośrednio wynikające z Obcowania Świętych autor wskazuje od-

¹¹ W swoich pismach Jan z Kwidzyna w sposób sugestywny operuje obrazami symbolicznymi, zob. Karczewski M., 2015, s. 266–281; Dygo M., 2023, s. 15–18.

pusty (*Expositio*, s. 267–270), modlitwę wstawienniczą świętych (*Expositio*, s. 270–274) i wspieranie zmarłych w czyśćcu (*Expositio*, s. 274–275). Wstawiennictwo modlitewne świętych wynika z więzi łączącej Kościół Tryumfujący, Walczący i oczyszczający się w czyśćcu (*Expositio*, s. 260–261.270). Wspólnotę zbawionych określa się jako tych, którzy są „w ojczyźnie”. Modlą się oni za tych, którzy są „w drodze” – czyli żywych i umarłych (*Expositio*, s. 270). Modlitwa do świętych jest w rzeczywistości skierowaną do Boga prośbą, wspartą ich wstawiennictwem (*Expositio*, s. 271).

Odrzucenie przez waldensów wstawiennictwa świętych jest postrzegane przez Jana z Kwidzyna jako forma negacji katolickiej koncepcji Kościoła. Zastosowana przez autora *Expositio* argumentacja jest bardzo konkretna i jasna. Na uwagę zasługuje odwołanie się do przykładu pierwszej wspólnoty chrześcijańskiej w Jerozolimie i do łączącej ją miłości braterskiej. Odwoływali się do niej również waldensi uzasadniając własne poglądy.

3.2. Krytyka pośrednia

Błąd odrzucenia Kościoła katolickiego

Waldensi odrzucali autorytet Kościoła katolickiego i jego układ hierarchiczny wprowadzając własne rozwiązania i definiując siebie jako ewangeliczny „Kościół ubogich” (Gajewski W., 2016, s. 46). W myśl realizowanej przez siebie nauki o dwóch drogach przyjmowali, że jedynie ich droga jest prawdziwa. Potępiano materializm, nadużycia panujące w „fałszywym” Kościele katolickim oraz jego odejście od ideałów ewangelicznych.

Szczegółowo kwestię wiary w Kościół Jan z Kwidzyna wyjaśnia w wykładzie artykułu – „Wierzę w święty Kościół katolicki” (*Expositio*, s. 255–264). Wymienionym w Symbolu cechom Kościoła odpowiadają jego atrybuty: jedność, godność, stałość (*Expositio*, s. 255; zob. Karczewski M., 2022, s. 178–179). W rozważaniach dotyczących jedności Kościoła autor *Expositio* korzysta obficie z argumentacji biblijnej (Karczewski M., 2022b, s. 252–253). Jedność Kościoła związana jest ściśle z faktem, że jedynym jego fundamentem i Głową jest Jezus Chrystus (1 Kor 3,11; Kol 1,18). Wszyscy są prowadzeni ku jedności przez Ducha Świętego, który w nich działa. Budowanie jej jest zadaniem członków Kościoła wynikającym z nauczania Pisma świętego (Ef 4,4–5). Wzór jedności stanowi pierwotna wspólnota chrześcijańska (Dz 4,22). Wszystkich wierzących łączy ten sam chrzest, który jest bramą pozostałych sakramentów (*Expositio*, s. 256–257). Godność Kościoła jest oczywista z kilku powodów (*Expositio*, s. 258–261). Wynika z faktu założenia go przez Chrystusa i Apostołów (Mk 16,15). W Kościele przekazywane są wiernie przykazania (Mt 19,17). W nim istnieją wszelkie narzędzia do osiągnięcia zbawienia i uzdrowienia duchowego. Są nimi siedem

sakramentów – „chrzest, bierzmowanie, Eucharystia, pokuta, kapłaństwo, małżeństwo oraz ostatnie namaszczenie” (*Expositio*, s. 259). Godność Kościoła wynika także z faktu, że w odróżnieniu od bycia poza nim, trwanie w Kościele zabezpiecza przed potępieniem. Ponadto jego godność wynika z powszechności i otwartości dla wszystkich. Jan z Kwidzyna stwierdza, że oprócz Boga nie ma nic godniejszego niż Kościół Powszechny (*Expositio*, s. 261). Ostatnią cechą Kościoła jest jego stałość (*Expositio*, s. 261–264). Autor *Expositio* stwierdza, że „łódka świętego Piotra bardzo się zanurza, lecz nie tonie” (*Expositio*, s. 261). Z każdego kryzysu Kościół wychodził umocniony. Aktualny stan Kościoła Jan ocenia jako „pełną goryczy epokę fałszywych chrześcijan” (zob. *Expositio*, s. 262–263). Pomeziańczyk opisuje lament Kościoła, który jest wzgardzony i splamiony przez „nadmierne poszukiwanie zysku, handel i niejasne układy” (*Expositio*, s. 263; zob. Dinzelbacher P., 2012, s. 223). Przepowiada jednocześnie zwycięstwo Kościoła w przyszłej, eschatologicznej próbie (Mt 24,24; Rz 9,27; 2 Tes 2,8; Dn 2,35.44–45; 7,27; *Expositio*, s. 263–264). W wykazie klasycznych błędów dotyczących rozumienia Kościoła Jan wymienia: przekonanie o możliwości zbawienia w innej wierze niż katolicka lub sekcje; twierdzenie o istnieniu alternatywnego Kościoła katolickiego („Kościół złośliwych”)¹²; uznawaniu za Kościół wspólnoty heretyckiej (*Expositio*, s. 264). Nie ma wątpliwości, że błędami heretyków jest obarczona wspólnota waldensów.

Trzeba podkreślić wielkie wyczucie, z jakim Jan polemizuje z poglądami heretyków, m.in. waldensów. Z jednej strony Jan nie pozostawia złudzeń, że Kościół jest nie tylko strukturą ludzką. Akcentuje się chrystocentryczny i zbawczy jego charakter. Z drugiej strony Jan ubolewa nad stanem moralnym i duchowym aktualnych jego członków. W tym wymiarze zgadza się z tymi, którzy gorszą się panującymi w środowisku kościelnym nadużyciami. Jednak łódź Piotra nie tonie, ponieważ gwarantuje to sam Chrystus. Apostołowie są ważni dlatego, że są Apostołami Chrystusa. Polemika z heretykami jest zatem bardzo wyważona. Zakłada bowiem konieczność prawdziwej odnowy Kościoła, ale nie tworzenia alternatywnych jego form. Jednocześnie obraz Kościoła prezentowany w *Expositio* odpowiada „nowej eklezjologii” propagowanej w rozwijającym się nurcie odnowy „Devotio moderna” (zob. W. Lourdeaux, 1988, s. 3–25).

¹² Określenie „Kościół złośliwych” (*Ecclesia Malignantium*) zaczerpnięte od Bernarda z Clairvaux jest przeciwieństwem „Kościół Świętych” (*Ecclesia Sanctorum*) i wskazuje na wspólnotę fałszywych wierzących. Należeli do niej także heretycy. Jej istnienie było efektem działania demonów i znakiem zbliżania się czasów ostatecznych. Jej cechą był brak prawdziwej miłości Boga. Zob. Dinzelbacher P., 2012, s. 269.

Błędne pojmowanie Eucharystii

Waldensi odrzucali katolicką koncepcję mszy świętej. Jako ruch świecki nie posiadali własnych duchownych. Nie do końca było jasne kto miałby celebrować Wieczерę Pańską. Realizowano przede wszystkim przepowiadanie Słowa Bożego przez świeckich. Prowadziło to do umniejszania znaczenia Eucharystii, a nawet jej pomijania (Gajewski W., 2016, s. 45–46). Bywało, że celebrowano Wieczерę Pańską jedynie w Wielkanoc (Schneider M., 1981, s. 129). Sprawowano ją zgodnie z opisem ewangelicznym, w języku narodowym, używając prostego stołu i dzieląc się chlebem i winem (Schneider, M., 1981, s. 124–125).

Temat Eucharystii zajmuje w *Expositio* ważne miejsce (Karczewski M., 2023, s. 27–37). Jan z Kwidzyna znalazł poglądy negujące rzeczywistą obecność Chrystusa w Eucharystii (np. katarzy, waldensi, zwolennicy Wiklifa). Prezentując katolicką teologię Eucharystii Jan podkreśla, że „prawdziwe Ciało Chrystusa i Jego Krew nie tylko są oznaczone, lecz rzeczywiście obecne” (*Expositio*, s. 53). Przyjmowanie sakramentu Eucharystii powoduje osobistą odnowę i oczyszczenie oraz przez wiarę i miłość włącza w Mistyczne Ciało Chrystusa – Kościół. Powinno być ono godne. Wśród głównych przyczyn prowadzących do niegodnej Komunii świętej Jan wymienia grzech śmiertelny, zamiar grzeszenia oraz niewłaściwą wiarę (*Expositio*, s. 53). Określenie „niewłaściwa wiara” odnosi się do tych, którzy wątpią w realną obecność Chrystusa w Eucharystii. Dotyczyło to zatem w szczególności waldensów i zwolenników Wiklifa (zob. Välimäki R., 2020, s. 165).

Błędne pojmowanie pokuty

Odrzucenie przez waldensów katolickiej koncepcji Kościoła oraz tradycyjnej sakramentologii miało wpływ na sposób rozumienia pokuty. Spowiadano się u siebie nawzajem. Stopniowo spowiedź stała się najważniejszą praktyką waldensów (zob. Välimäki R., 2022, s. 157–177). Odrzucano konieczność nałożenia pokuty.

W objaśnieniu znaczenia sakramentu pokuty w *Expositio* znajdują się elementy, które mają wydźwięk polemiczny wobec poglądów waldensów. Według Jana każdy grzech może być odpuszczony, ale jedynie „w Kościele” (*Expositio*, s. 275). Sakrament pokuty zawiera w sobie skruchę, wyznanie grzechów i zadośćuczynienie (*Expositio*, s. 276). Odpuszczenie grzechów i pojednanie z Kościołem dokonuje się poprzez sakramentalną posługę kapłana, który działa w imieniu „najłagodniejszego arcykapłana” Jezusa Chrystusa. Autor *Expositio* kładzie akcent na chrystocentryczny wymiar pokuty i jej uzdrawiający charakter. Sam Jezus nie tylko leczy chorobę, ale także usuwa jej przyczynę. Kapłan działając w imieniu Jezusa Chrystusa

i w imieniu Kościoła sprawuje władzę dwóch kluczy (*Expositio*, s. 278). Klucz pierwszy stanowi zdolność rozróżniania. Klucz drugi to władza związywania i rozwiązywania, osądzenia i rozgrzeszenia (zob. *Expositio*, s. 278). Jan podkreśla, że pomimo święceń zakres jurysdykcji kapłana jest zależny od decyzji jego przełożonych. Istnieją bowiem grzechy zastrzeżone biskupowi¹³. Sugeruje się także, żeby wszystkie grzechy najpierw wyznać „własnemu duszpasterzowi lub spowiednikowi” (*Expositio*, s. 279)¹⁴. Kapłan odpuszcza grzechy „służebnie”, wypełniając władzę daną przez Chrystusa Apostołom i ich następcom (J 20,22–23; Mt 18,18; *Expositio*, s. 285–286).

Polemizując z niekatolickim rozumieniem sakramentu pokuty, Jan wskazuje na jego korzenie biblijne i wymiar eklezjalny. Podkreślenie centralnej roli Chrystusa powoduje, że kapłan jest wprawdzie konieczny, ale jest jedynie szafarzem sakramentu. Problem ważności sakramentu sprawowanego przez niegodnego kapłana nie pojawia się.

Odrzucenie istnienia czyścica

Waldensi należeli do grup religijnych odrzucających katolicką naukę o czyścicu (Gajewski W., 2016, s. 45). Autor *Expositio* wykazuje błąd przeczących jego istnieniu (*Expositio*, s. 143–144). Wskazuje się na trzy kwestie, które prowadzą do negowania czyścica. Są nimi: przekonanie, że w życiu doczesnym człowiek może być zupełnie wolny od grzechu powszedniego; utożsamienie odpuszczenia grzechów z darowaniem kary i odrzucenie wstawienictwa Kościoła udzielanego zmarłym (*Expositio*, s. 143–144). Odnosząc się do błędnych opinii, Jan wskazuje, że pobyt w czyścicu daje szansę na odpokutowanie kar za grzechy, nawet te odpuszczone (Mt 12,32; 1 Kor 3,13.15). Zwyczajem Kościoła jest nieustanna modlitwa za zmarłych (*Expositio*, s. 138). Autor dzieła szeroko omawia znaczenie czyścica i sposoby pomocy przebywającym w nim wiernych (*Expositio*, s. 136–139.143–144.267–270.274–275). Przebywający w czyścicu doświadczają ciemności zewnętrznych oraz kar odrzucenia i zmysłów. Kary te są jednak ograniczone w czasie. Ogień cielesny dręczy i oczyszcza przebywających w czyścicu, aż do momentu zadośćuczynienia za popełnione czyny. Po oczyszczeniu dostępują uwolnienia i udziału w chwale nieba.

¹³ W czasie synodu pomezańskiego z 1411 r. bp Jan II Ryman zastrzegł sobie pewien katalog grzechów, m.in. brak wiary i herezję. Kapłanom nie wolno było także samowolnie rozgrzeszać ekskomuniki, zob. Wiśniewski J., s. 206–207.

¹⁴ Synod pomezański z roku 1411 nakazywał, by spowiadać się u własnego duszpasterza, zob. Wiśniewski J., 2023, s. 204–205.

Odrzucenie odpustów

Praktykowane także przez waldensów odrzucenie odpustów to kolejny błąd przypisany przez autora heretykom (*Expositio*, s. 285; zob. Gajewski W., 2016, s. 45–46). Jan mówi o wyśmiewanej praktyce uzyskiwania odpustów w zamian za złożenie ofiary na budowę kościoła. Decyzję o udzieleniu odpustu najczęściej częściowego udzielali duchowni wyżsi stopniem (zob. Wiśniewski J., 2023, s. 223). Uzyskiwanie odpustów w zamian za złożenie ofiary mogło być odbierane jako nadużycie, forma handlu (por. Wiśniewski J., 2023, s. 219–222). Wyjaśnienie tej kwestii Jan z Kwidzyna wiąże ściśle z poruszonymi powyżej tematami Obcowania Świętych i odpuszczenia grzechów. Podobnie jak modlitwy świętych, również odpusty pochodzą ze wspólnego skarbcza Kościoła (*Expositio*, s. 267; por. *Breviarium Fidei*, VII, 489–494, s. 450–453). Nie są one udzielane automatycznie. Wskazuje się na warunki, które należy spełnić, aby uzyskać częściowe uwolnienie od kary i pokuty za popełnione grzechy (*Expositio*, s. 267). Są to odpowiednia władza oraz właściwa przyczyna – czyli pożytek Kościoła. Władza udzielania odpustów jest ograniczona i określona przez przepisy Kościoła (*Expositio*, s. 268). Odpustów nie wolno kumulować. Nie wolno udzielać odpustów z chęci zysku (*Expositio*, s. 285). Warunki, które powinien wypełnić proszący o odpust to skrucha i pobożność (*Expositio*, s. 267). Skrucha jest równoznaczna z wolnością od grzechu śmiertelnego. Pobożność natomiast, to wypełnienie podjętych przy staraniu się o odpust zobowiązań (np. jałmużna). Uzyskanie odpustu nie powinno prowadzić do zaniedbywania własnych uczynków pokutnych (*Expositio*, s. 269). Nie każdy może uzyskać odpust. Oprócz wolności od grzechu śmiertelnego i pobożności proszący o odpust, powinni mieć „prawą wiarę i ufność w Świętych Obcowanie przez władzę kluczy Kościoła” (*Expositio*, s. 285). Nie mogą zatem starać się o odpust trwający w błędzie i pozbawieni jedności z Kościołem.

Cześć obrazów i inne

W *Expositio* można znaleźć również inne treści, które mogą nawiązywać do poglądów waldensów. Spośród poglądów typowych dla waldensów na terenach objętych działaniem inkwizytora Zwickera wymienia się odrzucenie czci krzyża, obrazów Boga, Chrystusa, Maryi i świętych. Kult taki uważano za formy bałwochwalstwa (Poznański, A., 2013, s. 207).

Podstawę teologiczną polemiki Jana z Kwidzyna stanowi rozważanie o trzech różnych rodzajach adoracji (*Expositio*, s. 216–226). Są to latria, hiperdulia i dulia (*Expositio*, s. 218). Latria to szacunek okazywany tylko Bogu. Hiperdulia to uszanowanie stworzenia rozumnego, które jest ponad wszystkie inne byty rozumne. Dulia to zasadniczo szacunek dla każdego

stworzenia rozumnego. Jan wyjaśnia powody umieszczania obrazów w kościołach katolickich (*Expositio*, s. 219). Pierwszy stanowiła konieczność przekazu treści pobożnych osobom niewykształconym, nie umiejącym czytać. Po drugie, kontakt z obrazem ma pobudzać uczucia wiernych do większej gorliwości. Po trzecie, treści przedstawione w formie obrazu łatwiej się zapamiętuje. Jan odrzuca cześć boską obrazów i przedmiotów kultu. Sam krzyż jako obiekt winien być czczony ze względu na Jezusa Chrystusa, Jego Mękę i jej owoce (*Expositio*, s. 222). Kult Maryi ma rangę hiperdulii, ponieważ nie ma stworzenia wspanialszego od Matki Boga, Dziewicy (*Expositio*, s. 221).

W *Expositio* można doszukiwać się echa poglądów znanych ze wspomnianego powyżej wyznania wiary dla waldensów papieża Innocentego III z roku 1208. Dotyczą one m.in. prawdy o stworzeniu świata przez Boga z niczego (*Breviarium Fidei*, V, 9, s. 176; *Expositio*, s. 79) czy kwestii powtórnego chrztu (*Breviarium Fidei*, VII, 239, s. 370; *Expositio*, s. 287).

Podsumowanie

Bezpośrednio Jan z Kwidzyna wiąże waldensów jedynie z odrzuceniem katolickiej prawdy o Obcowaniu Świętych. Dostrzec można także inne pośrednie aluzje do nauki waldensów, choć nie wszystkie typowe dla nich poglądy znalazły swój oddźwięk w treści *Expositio*. Podejmowana polemika jest prowadzona w sposób bardzo wyważony. Wydaje się, że Jan dąży do osiągnięcia dwóch celów. Pierwszy to sprecyzowanie i odrzucenie błędnych poglądów jako szkodliwych i destrukcyjnych. Cel drugi, bardziej istotny, wiąże się z przedstawieniem argumentacji na rzecz prawowiernej nauki Kościoła katolickiego. Przedstawienie argumentów przeciwnych poglądom waldensów ma pomóc w lepszym zrozumieniu nauki katolickiej i obronie Kościoła przed wpływem herezji. Jan odwołuje się przede wszystkim do Pisma świętego, które dla waldensów stanowiło najwyższy autorytet. Jednocześnie w interpretacji tekstów biblijnych powołuje się na źródła patrystyczne i opinie znanych osobowości teologicznych średniowiecza. Odwołując się do autorytetów i rozumu Jan nie stosuje argumentów *ad hominem*. Mówiąc o herezji ma na myśli raczej cierpienie Kościoła i konieczność odnowy. Podobnie jak dla waldensów, również dla autora *Expositio* wzór stanowi pierwsza wspólnota chrześcijańska z czasów apostołskich. Jan z Kwidzyna nie przemilcza braków dotyczących ludzki wymiar wspólnoty kościelnej. Nie akceptuje istniejących w niej postaw nagannych (handel odpustami; nadużycia w kulcie relikwii i obrazów). Dostrzega jednak w Kościele coś więcej niż tylko strukturę ludzką. Jan z Kwidzyna podkre-

śla, że Kościół jest mistycznym Ciałem Chrystusa, a On sam jest jego Głową. Obietnice biblijne dotyczące Kościoła spełnią się pomimo chwilowych bolesnych kryzysów. Trwanie we wspólnocie heretyckiej jest błędne i niebezpieczne, ponieważ jest sprzeczne z nauczaniem Pisma świętego. Jan przedstawia swoją polemikę wobec waldensów i innych heretyków w kluczu chrystocentrycznym. Prawie nieobecne są odniesienia do hierarchii Kościoła. O roli Piotra i Apostołów oraz o ich następcach mówi się w relacji do Chrystusa, który sam ustanowił w Kościele różne urzędy i posługi. Chrystocentryzm dostrzegalny jest także w prezentacji służebnej roli kapłana katolickiego w sprawowaniu sakramentów. W polemice Jana obecne jest pragnienie sprowadzenia na właściwą drogę tych, którzy oddalili się od prawdziwego Kościoła Chrystusa. Wykład Symbolu Apostolskiego ma stanowić istotną pomoc w poszukiwaniu dróg powrotu do ideałów ewangelicznych i do budowania jedności Kościoła.

BIBLIOGRAFIA

- Benedetti Marina, Cameron E. (red.), 2022, *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden,
- Benedetti Marina, *Women: A Silent Presence?*, w: Marina Benedetti, Euan Cameron (red.), *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden, s. 332–352.
- Billier Peter, 2022, *Waldenses by Baltic*, w: Marina Benedetti, Euan Cameron (red.), *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden, s. 163–183.
- Borghi Cedrini Luciana, Giraud Andrea, 2022, *Ancient Waldensian Literature*, w: Marina Benedetti, Euan Cameron (red.), *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden, s. 459–477.
- Borzyszkowski Marian, 1974, *Jana z Kwidzyna Prolog do Expositio Symboli Apostolorum*, Textus et Studia in historiam theologiae in Polonia excultae spectantia, II, 2, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa, s. 9–61.
- Brandauer Christine, 2008, *Die Artikel des heiligen christlichen Glaubens in der Übersetzung des Jakob Lenzenperger (1432). Edition, Glossar und Untersuchungen*, Diss. Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Cameron Euan, 2022, *From the Reform to the Past. Historical Perceptions of the Medieval Waldenses in Protestantism*, w: Marina Benedetti, Euan Cameron (red.), *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden, s. 499–534.
- Čornej Petr, 2016, *Homo politicus*, w: Anna Paner, Marcin Hinz (red.), *Jan Hus – życie i dzieło: w 600. rocznicę śmierci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 82–103.
- De Lange Albert, 2022, *Waldenses in Bohemia, 13th–16th Centuries*, w: Marina Benedetti, Euan Cameron (red.), *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, red. Marina Benedetti, Euan Cameron, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden, s. 139–161.

Studia Warmińskie 61 (2024)

- Dinckmut Karl (wyd.), 1485, *Erklärung der zwölf Artikel des christlichen Glaubens*, [...], Ulm, online: Digitale Bibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ), BSB-Ink: E-88.(15.01.2023).
- Dinzelbacher Peter, 2012, *Bernhard von Clairvaux. Leben und Werk des berühmten Zisterziensers*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Dygo Marian, 2023, *Mulier fortis. Studia nad Prologiem w Vita Doroheae Montoviensis Jana z Kwidzyna*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Egger Karl, 1984, *Gerhard Groote 1384–1984*, Abbazia S. Maria Regina, Rom.
- Gajewski Wojciech, 2016, *Postulaty reformy Kościoła: Waldo-Wiklef- Jan Milíč z Kroměříža – Matěj z Janova*, w: Anna Paner, Marcin Hinz (red.), *Jan Hus – życie i dzieło: w 600. rocznicę śmierci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 33–70.
- Glauert Mario, 2003, *Das Domkapitel von Pomesanien*, Prussia Sacra 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Głowa Stanisław, Bieda Ignacy (oprac.), 1989, *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań.
- Karczewski Marek, 2015, *Symbolika orła we wprowadzeniu do Żywota Doroty z Małotów*, w: Stefan Ewertowski, Marek Karczewski, Marek Żmudziński (red.), *Vivat Pomesania! Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. dr. hab. Janowi Wiśniewskiemu*, Wydział Teologii UWM, Olsztyn, s. 266–275.
- Karczewski Marek, 2021a, *Expositio Symboli Apostolorum Jana z Kwidzyna jako źródło badań nad średniowieczną teologią i egzegezą biblijną*, *Studia Elbląskie*, t. 22, s. 329–346.
- Karczewski Marek, 2021b, *Pismo Święte i odwieczne Słowo Boga w Expositio Symboli Apostolorum Jana z Kwidzyna*, *Biblica et Patristica Thoruniensia*, t. 14(3), s. 287–304.
- Karczewski Marek, 2022a, *Biblical Sources of Ecclesiology in Expositio Symboli Apostolorum by Johannes Marienwerder*, *Studia Warmińskie*, t. 59, s. 241–260.
- Karczewski Marek, 2022b, *Jedność Kościoła w Expositio Symboli Apostolorum Jana z Kwidzyna*, *Studia Elbląskie*, t. 23, s. 173–186.
- Karczewski Marek, 2023, *Sacrament of Eucharist according Expositio Symboli Apostolorum by Johannes Marienwerder*, *Forum Teologiczne*, t. 24, s. 25–41.
- Kras Paweł 2022, *The Hunt for the Heresy of the Free Spirit: The 1332 Enquiry into the „Cowed Nuns” of Świdnica*, w: Peter Biller, Lucy J. Sackville (red.), *Inquisition and Knowledge, 1200–1700*, Boydell & Brewer, Martlesham, s. 110–134.
- Kranz Gisbert, 1993, *Thomas von Kempen. Der stille Reformator vom Niederrhein*, Brendow, Moers.
- Lourdeaux Willem, 1988, *Zur Devotio moderna*, w: Karl Egger, Willem Lourdeaux, Alypia van Biezen (red.), *Studien zur Devotio Moderna*, Borengässer, Bonn, s. 3–25.
- McGinn Bernard, 2008, *Die Mystik im Abendland. Band 4: Die Mystik im mittelalterlichen Deutschland (1300–1500)*, Herder, Freiburg–Basel–Wien.
- Merlo Grado Giovanni, 2022, *Valdo (or Valdesius) of Lyons and the Poor in Spirit*, w: Marina Benedetti, Euan Cameron (red.), *A Companion to the Waldenses in the Middle Ages*, Brill's Companions to the Christian Tradition 103, Brill, Leiden, s. 11–33.
- Patschovsky Alexander, 1991, *Gli eretici davanti al tribulale: A proposito di processi-verbali inquisitoriali in Germania e Boemia nel XIV secolo*, w: Jean-Claude Maire Vigueur, Agostino Paravicini Bagliani (red.), *La parola all' accusato*, Prisma 139, Sellerio, Palermo, s. 242–267.
- Piechocka-Kłos Maria, 2022, *References to St. Augustine in Expositio Symboli Apostolorum by Jan of Kwidzyn*, *Studia Warmińskie*, t. 59, s. 375–389.

- Poznański Adam, 2013, *Reakcja Kościoła na kryzys ortodoksji w średniowieczu Piotra Zwickera traktat Cum dormirent homines*, w: Tadeusz Gałazka, Tomasz Graff, Grzegorz Ryś (red.), *Ecclesia semper reformanda. Kryzysy i reformy średniowiecznego Kościoła*, Societas Vistulana, Kraków, s. 195–210.
- Poznański Adam, 2022, *Means of Persuasion in Medieval Anti-Heretical Texts: The Case of Petrus Zwicker's Cum Dormirent Homines*, w: Peter Biller, Lucy J. Sackville (red.), *Inquisition and Knowledge, 1200–1700*, Boydell & Brewer, Martlesham, s. 178–194.
- Riparelli Enrico, 2008, *Herezje chrześcijańskie dawne i współczesne*, Bellona, Warszawa.
- Rozsak Piotr, 2018, *Rola Pisma Świętego w średniowiecznej teologii*, *Teologia w Polsce*, t. 12(2), s. 71–84.
- Ptaszek Robert T., 2018, *Herezja jako czynnik rozwoju kultury. Rozważania na przykładzie działalności waldensów*, *Roczniki Kulturoznawcze*, t. 9, nr 4, s. 53–65.
- Rüther Andreas, 2013, *Mittel und Wege neuer Frömmigkeitskulturen im Königreich Böhmen vor und nach der Reformation*, w: Iris Kwiatkowski, Jörg Engelbrecht (red.), *Die Devotio Moderna. Sozialer und kultureller Transfer (1350–1580)*. Band II, *Die räumliche und geistige Ausstrahlung der Devotio Moderna – Zur Dynamik ihres Gedankenguts*, Aschendorf Verlag, Münster, s. 75–87.
- Schneider Martin, 1981, *Europäisches Waldensertum im 13. und 14. Jahrhundert. Gemeinschaftsform-Frömmigkeit-sozialer Hintergrund*, *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 51, W. de Gruyter, Berlin–New York.
- Stegmüller Friedrich, 1950–1980, *Repertorium biblicum medii aevi*, t. 1–11, Instituto Francisco Suárez, Marid.
- Tríška Josef, 1981, *Repertorium biographicum Universitatis Pragensis praehussiticae 1348–1409*, Univerzita Karlova, Praha.
- Välimäki Reima, 2018, *Transfers of anti-Waldensian material from a polemical treatise to a didactic text*, *Medieval Words*, nr 7, s. 153–169.
- Välimäki Reima, 2019, *Heresy in Late Medieval Germany: The Inquisitor Petrus Zwicker and the Waldensians*, *Heresy and Inquisitions in the Middle Ages*, Boydell & Brewer, Martlesham.
- Välimäki Reima, 2020, *Old errors, new sects: the Waldensians, Wyclif and Hus in fifteenth-century manuscripts*, w: Teemu Immonen, Gabriele Müller-Oberhäuser (red.), *Golden Leaves and Burned Books: Religious Reform and Conflict in the Long European Reformation*, *Cultural History* 16, BoD, Hamburg, s. 155–186.
- Välimäki Reima, 2022, *The Portrayal of the Waldensian Brethren in the De Vita et Conversacione (c. 1391–1393)*, w: Peter Biller, Lucy J. Sackville (red.), *Inquisition and Knowledge, 1200–1700*, Boydell & Brewer, Martlesham, s. 157–177.
- Van Kooij Margiert, 1994, *Der Aufstieg des Menschen zu Gott bei Jan van Ruusbroec*, Diss. Katholisch-theologische Fakultät der Universität Wien, Wien.
- Wiśniewski Jan, 2023, *Historia Diecezji Pomezańskiej. Tom 1: Średniowiecze (1243–1525)*, Bernardinum, Pelplin.
- Wojtkowski Julian (oprac.), 2013, *Jan z Kwidzyna. Księga o Świętach*, Archidiecezja Warmińska, Olsztyn.
- Wojtkowski Julian (oprac.), 2017, *Joannes Marienwerder. De octo beatitudinibus*, *Forum Teologiczne*, t. 18, s. 243–272.
- Wojtkowski Julian, Borzyszkowski Marian i in. (oprac.), 2023, *Jan z Kwidzyna. Wykład Symbolu Apostolskiego Expositio Symboli Apostolorum*, Wydział Teologii Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.
- Zukowska Kamila, 2017, *Intymna ścieżka. Późnośredniowieczna pobożność jako kontekst dla Reformacji*, *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, t. LX, z. 4, s. 159–173.